

PETR KUČERA

PARADOXY STŘEDOEVROPSKÉHO POSTMODERNISMU

Abstract

Paradoxes of Postmodernism in Central Europe

The study analyzes the paradoxes of postmodernism in literary and cultural area of Central Europe. Crucial attention is focused on the novel in German, Czech and Slovak literature. Specific features of the literatures of Central Europe can be observed in post-modern prose. Postmodernism appears here as a special configuration which roots lie deep in the bedrock of Jewish, German and Czech culture.

Key words

Postmodernism ■ literary and cultural area of Central Europe ■ German literature ■ Czech literature ■ Slovak literature ■ Jewish culture ■ paradox

Středoevropský kulturní areál bývá v souvislosti s problematikou postmodernismu více či méně otevřeně označován za oblast, která až do demokratického převratu v roce 1989 byla izolovanou periferií Evropy. Pro literární a kulturní život této „zaostalé“ enklávy byl příznačný silný tradicionalismus. Takový pohled má jistě racionální jádro. Zejména uvnitř proudu tzv. oficiální kultury je tradicionalistický směr velmi výrazný. Střední Evropa je však již od středověku oblastí tak kulturně pestrou, že zde příliš jednoznačná tvrzení nemají šanci obstát.

Při uvažování o postmodernismu je užitečné rozlišovat filosofický a literární postmodernismus, třebaže filosofické ideje měly a mají nemalý význam i pro tvorbu literární. Filosofický postmodernismus se u nás spojuje nejčastěji se jmény Jeana-Françoise Lyotarda, Jacquese Derridy a Michela Foucaulta. Ve středoevropském kontextu rezonují dosti silně díla všech zmíněných filosofů, Lyotardův spis *La condition postmoderne*¹ (nepochybně i díky českému

---

¹ Jean-François LYOTARD: *La condition postmoderne*. Paris: Minuit, 1979.

překlada a statím Jiřího Pechara)² má však zásadní význam pro pochopení nové – postmoderní – situace, v níž jsou odvržena modernistická schémata myšlení a vyprávění (schéma hegelovské, comtovské, marxovské, sartróvské ad.) o úloze historického subjektu ve vývojovém procesu pokroku lidstva.

Usouvztažňování literárního postmodernismu s postmodernismem filosofickým je v řadě ohledů problematické. Kupř. časové vymezování literární postmoderny (v analogii k novým jevům v informační společnosti v etapě globalizace) subsumuje pod společný fenomén postmodernismu jevy velice nesusoudé. Nejen v politice, publicistice, ale též v akademické sféře houževnatě přežívající myšlenkové stereotypy o kulturní hegemonii „západních“ a „velkých“ kultur ve vztahu ke kulturám „ve stínu“ vytvářejí neadekvátní rámec pro hodnocení uměleckých děl. Jako vhodnější pro naše účely se proto jeví poetologické charakteristiky slovesných výtvorů označovaných jako postmoderní.

Interdisciplinárně založený pohled na problematiku postmodernismu nabízí rakouský literární komparatista, filosof a estetik českého původu Peter V. Zima v rozsáhlé monografii *Moderne/Postmoderne*³, v níž sleduje sociolingvistickou podmíněnost postmoderních filosofických a sociologických diskurzů a její projevy dílech několika – především západoevropských – literatur.

Německý literární historik a mediální teoretik Ralf Schnell považuje za typické znaky literární postmoderny následující fenomény:

- intertextualitu
- citát a imitaci umění v umění
- simultaneitu heterogenních materiálů a stylových poloh
- kalkulovanou povrchnost jazyka uměleckých forem
- nepřítomnost kritérií k diferenciaci mezi „vysokým“ a „nizkým“ uměním
- přechod umění v konzum a estetiky v reklamu
- prolínání umění a skutečnosti, kulturní sféry a každodennosti, reality a fikce.⁴

Ralf Schnell vychází především z analýz literatur psaných v německém jazyce, které tvoří přechodové pásmo na rozhraní západní a střední Evropy. Po 2. světové válce byly německy mluvící země uměle rozděleny mezi proamerickou „západní“ Evropu a prosovětskou „východní Evropu“. Ideologicky akcentovaná politická geografie však často popírá geografii nejen fyzickou, ale též kulturní. Tak kupř. Vídeň – jako jedna z kulturních metropolí „západní“ Evropy – se nacházela a dosud nachází o více než tři sta kilometrů východněji než Praha,

² Jean-François LYOTARD: *O postmodernismu*. (Přeložil Jiří Pechar). Praha: Filosofický ústav AV ČR, 1993.

³ Peter V. ZIMA: *Moderne/Postmoderne*. Tübingen und Basel: Francke, 1997.

⁴ Ralf SCHNELL: *Geschichte der deutschsprachigen Literatur seit 1945*. 2. vydání. Stuttgart – Weimar: Metzler, 2003, s. 447.

kteřá byla považována za jednu z kulturních metropolí „východní“ Evropy. Obě města pochopitelně leží v kulturním areálu středoevropském. Střední Evropa však v období tzv. studené války neexistovala a – upřímně řečeno – pro nemálo intelektuálů ze zemí mimo tento region (zejména z velkých zemí) neexistuje ani dnes. To je však jen jeden ze středoevropských paradoxů.

Západoněmecká, rakouská a německy psaná švýcarská literatura zažívala postmodernistické experimenty v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století.⁵ Avšak ani ve východní části Německa nelze mluvit jednoznačně o tradicionalismu a dominanci ideologie v literatuře, neboť obeznámenost východoněmeckých autorů s tvorbou jejich západoněmeckých, rakouských a švýcarských kolegů bylo poměrně dobrá – podobně jako tomu bylo v Československu šedesátých let. Východoněmecký komunistický režim byl sice ve sféře společenskovědní rigidnější než režim v Československu, ale v umělecké literatuře tomu tak nebylo.

Od poloviny sedmdesátých let pronikají i do části oficiálně vydávané východoněmecké literatury postmoderny. Specifikem – v rámci tzv. společenství socialistických literatur – je literární tvorba žen, která se zčásti přibližuje feministickému hnutí, zčásti má podobu vnitřní emigrace. Právě proud vnitřní emigrace byl dlouho opomíjen, neboť se ukrýval mimo sledovaná kulturní centra, jazykově a stylisticky pak čerpal z bohaté německé tradice imaginativní reflexivní lyriky a filosofické prózy. Za všechny lze uvést alespoň Evu Strittmatter, která opustila berlínskou redakci časopisu *Neue deutsche Literatur* a odjela s manželem (autorem literatury pro děti Erwinem Strittmatterem) chovat koně do severního Německa, kde v krajském nakladatelství vydávala své sbírky zdánlivě přírodní a intimní, v hloubkové struktuře textu však intelektuálně náročné reflexivní lyriky (zejména básně sbírky *Ich mach ein Lied aus Stille* – Děláám píseň z ticha).

Velkému zájmu se v sedmdesátých a osmdesátých letech ve východním i západním Německu, ale i v Československu těšila originální tvorba některých východoněmeckých prozaiček, které své západní kolegyně paradoxně předčily právě těmi rysy tvorby, které se běžně považují za doménu lidí žijících ve svobodné společnosti. Především Christa Wolf (přesídlená po válce jako dospívající z Landsbergu – dnes Gorzów Wielkopolski – do Meklenburska) a Irmtraud Morgner (vlastním jménem Irmtraud Elfriede Schreck, ze Saské Kamenice) přinášejí do literatury psané ženami nebývalou míru introspekce, imaginace,

⁵ Blíže k tomu pro západoněmeckou literaturu např. Wilfried BARNER (Hg.): *Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart*. 2. Auflage. München: C. H. Beck, 2006, pro rakouskou literaturu Klaus ZEYRINGER: *Österreichische Literatur 1945–1998. Überblick – Einschnitte – Wegmarken*. Innsbruck: Haymon, 1999, pro švýcarskou literaturu Peter RUSTERHOLZ, Andreas SOLBACH (Hrsg.): *Schweizer Literaturgeschichte*. Stuttgart – Weimar: Metzler, 2007.

ironie a hravosti – nikoli však jako samoúčelnou virtuozitu, ale jako alternativu k mužskému světu, v němž převažuje technická racionalita, kult moci a násilí.

U Christy Wolf kupř. v autobiograficky laděném románu s velmi komplikovanou kompozicí *Kindheitsmuster* (1976, Vzory dětství) nebo v románu *Kein Ort. Nirgends* (1979, Není místo. Nikde), v němž se ve fiktivním rozhovoru dvou rozporuplných a tragicky zesnulých osobností německého romantismu (dramatik a prozaik Heinrich von Kleist a básnířka a filosofka Karoline von Günderrode) mísí jak historická fakta s fantazijními představami, tak i filosoficky pronikavé reflexe základních existenciálních témat s privátními traumaty.

Irtraud Morgner v prózách *Die wundersamen Reisen Gustavs des Weltfahrers. Lügenhafter Roman mit Kommentaren* (1972, Podivuhodné příběhy Gustava Světoběžníka. Vylhaný román s komentáři) a *Leben und Abenteuer der Trobadora Beatriz, nach Zeugnissen ihrer Spielfrau Laura* (1974, Život a dobrodružství trubadúry Beatriz, podle toho, co o nich vypověděla hudkyně její Laura) udivují suverenitou, s níž autorka rozvíjí i „nejbláznivější“ kompoziční či jazykově stylistické nápady – především jsou však oslavou oživující a proměňující síly fantazie a vzpoury proti životu spoutanému tradičními rolemi.

Důležitý umělecký impuls znamenala ve středoevropském kontextu konkrétní poezie německy píšících básníků šedesátých let 20. století (Franz Mon, Helmut Heißenbüttel, „jazykový artista“ Ludwig Harig a básníci Vídeňské skupiny - Ernst Jandl, Gerhard Rühm ad.). Vynikající překlady moravského básníka Ludvíka Kundery a českého překladatelského dua Josef Hiršal – Bohumila Grögrová zvýrazňovaly podstatné rysy této tvorby, jimiž jsou mj. naprosté rozrušení logických souvislostí či nedůvěra k povrchově vnímatelným fenoménům skutečnosti.

Rezervoár postmoderních postupů představuje západoněmecká a rakouská literatura sedmdesátých a osmdesátých let. Po politické radikalizaci šedesátých let zde dochází k rozvíjení alternativních přístupů ke skutečnosti – kupř. v silně autobiograficky laděných prózách žen se stírají hranice mezi sférou privátní a veřejnou. Nový sociální status získává básnická i prozaická tvorba v dialektech, které v jižních horských oblastech Bavorska a Rakouska dříve fungovaly spíše jen jako ustrnulá kuriozita, s níž nebylo společensky únosné spojovat náročné myšlenkové pochody a komplikovanou emocionalitu moderního vzdělaného člověka.

Paradoxně právě univerzitní studenti rehabilitují ve své literární a divadelní tvorbě v posledních desetiletích dvacátého století dialekty jako pramen živé komunikace, která není „kontaminována“ totalitními ideologiemi a zbyrokratizovaným, odosobněným spisovaným jazykem. Namísto rádobý neutrálního „esperanta“ spisovného jazyka se tak na konci 20. století paradoxně setkáváme s požadavkem Haškova výsostného Středoevropana Josefa Švejka z počátku 20. století, který měl rád, když byl člověk „přímou vodněkud“.

V západoněmecké, rakouské a švýcarské kultuře se rostoucí pozornosti těší texty pouličního divadla nebo literární pokusy dříve společensky nepřijatelných skupin jako jsou např. trestanci, boom zažívá autorský a amatérský film, znovuožívá amatérské divadlo a další malé a alternativní formy, které se stavějí do protikladu k oficiální kultuře považované zejména levicově orientovanými mladými lidmi za nesnesitelně měšťáckou.

Tzv. ženská literatura usiluje o kultivaci subjektivity ženy – známé západoněmecké nakladatelství Rowohlt rozšiřuje svůj záběr o edici „nová žena“. Na jedné straně mluví studentské hnutí o „smrti literatury“, na straně druhé vychází v dnes neuvěřitelných nákladech záplava textů „nových žen“. Pomíne-li však módní či grafomanské texty, jde v náročnější literatuře psané v sedmdesátých a osmdesátých letech ženami o podobné problémy jako v literatuře psané muži: o hledání cesty k vlastnímu „já“.

V Československu zdomácnují postmoderní postupy více na Slovensku než v Čechách, na Moravě či ve Slezsku. Neplatí to však jen pro postmodernismus. Slovenské prostředí je obecně vstřícnější k novotám, což je fenomén, který má zřejmě hlubší a složitější historické a společenské příčiny, a tak jej nelze vysvětlit pomocí nějaké jednoduché teze. Ze tří proudů české literatury druhé poloviny 20. století (oficiální, exilové a samizdatové) se za postmoderní oprávněně považuje tvorba exilových autorů ze zemí západní Evropy a USA (resp. Kanady), kteří žili v přímém kontaktu s aktuálními tendencemi. To však neznamená, že domácí autoři byli zakletí v jakési tradicionalistické enklávě, neboť z kulturní křížovatky nebylo možné v poslední třetině dvacátého století ani v totalitním režimu učinit izolovanou periferii.

V ineditní tvorbě stojí v kontextu postmodernismu za zvláštní pozornost tvorba české prozaičky a literární teoretičky Daniely Hodrové. V románu *Kukly* (psaném na počátku osmdesátých let, vydaném však až začátkem let devadesátých) se v prostoru mezi pražskými Olšanskými hřbitovy, Židovskými pecemi a Starým Městem s jeho zaniklým židovským ghettem „kuklí“ obrazy, které jsou velice sugestivní, nikoli však jedinečné. V postmodernistické perspektivě tomu ani jinak být nemůže – obrazy se opakují a technikou palimpsestu vrství na sebe.

Zrušeny jsou tak kategorie originality a konvence, recipient se stává pozorovatelem vplouvání díla do věčného proudu příběhu. Věcem přisuzuje autorka auru, která nezaniká, ale objevuje se do určité míry i v jejich novém majiteli. Hypersenzitivitou je nadáno vnímání různých podob prostorů a jejich proměn. Vše se děje, zdánlivá staticčnost je vlastně jen nepochopenou vnitřní dynamikou s rysy magie. Cesta k „já“, jíž se po tisíciletí zabývají východní myslitelé a umělci, je zde cestou za zasvěcením. Na rozdíl od středověkého křesťanského putování je výše naznačené zasvěcení nerealizovatelné, bolestně pocíťovaná mezera v bytí tak musí zůstat nevyplněna.

Oficiální proud české literatury našel – z aspektu postmodernismu – svého velice rozporuplného mistra v Ladislavu Fuksovi, který vstoupil v šedesátých letech do širšího mezinárodního povědomí jako zralý autor v proudu židovské a protektorátní literatury, v níž oživil svrchovaným způsobem modelové, fantastní, absurdní a esoterické postupy pražské německé literatury. Po interludiu sedmdesátých let, v němž balancoval mezi dřívějšími experimenty a tradicionalistickými ilustracemi režimních ideologických kliše, se vzepjal v rozsáhlém (více než sedmisetstránkovém) románu *Vévodkyně a kuchařka* (1983) k ojedinělému uměleckému výkonu.

Důkladná obeznámenost s archiváliemi a kulturou přelomu devatenáctého a dvacátého století umožnila Ladislavu Fuksovi utvářet ohromný životní prostor vévodkyně La Tallière d'Hayguères-Kevelsberg (aristokratická a měšťanská Vídeň, šlechtická sídla v Rakousku, jižních Čechách, Bavorsku i rodné Francii), v němž se střídá minulost s přítomností, etiketní rigoróznost zakrývá životní nenaplněnost, velkolepá nádhera paláců a zámků kontrastuje s ubohostí kuchařčina příbytku ve zpustlém sadu.

Plány vévodkyně na vytvoření hotelu – muzea pomíjivého času (vévodkyně zároveň píše divadelní hru o pádu římského impéria) kladou do popředí recipientovy pozornosti vše zaniklé či zanikající, a proto „muzejně“ exponované. Vypravěčova kunsthistorická posedlost detailem, který může být zásadní, ale též bezvýznamný tak získává zdánlivě logickou motivaci, zároveň je však i ironickou provokací či výrazem čiré rozkoše z vyprávění.

Navzdory mnoha postmodernistickým postupům se Fuks paradoxně vrací ke kořenům epického umění: k eposu a k tradičnímu vyprávění, který ručí svým sémantickým gestem za autenticitu a magický přesah jedinečného a nenahraditelného obřadu vyprávění. Vévodkyně Sofia bez potomků a její kuchařka Betty bez rodiny jsou „posledními svého rodu“ – autor dokonale propracoval bipolaritu vysokého a nízkého až do úrovně gest a rozpadajícího se jazyka dané vrstvy („kuchyňská“ čeština mísená s vídeňskou němčinou v kontrastu k francouzštině, italštině, latinským citátům).

Tragikomická perspektiva, ztročení subjektu věcmi a pravidly kontrastují s jednoduchostí, jasností a hloubkou východních (buddhistických, taoistických a konfucíánských) myšlenek o životě a smrti. Fuksův román *Vévodkyně a kuchařka* představuje v oficiálně vydávané české literatuře postmodernistickou paralelu k exilové tvorbě česky a francouzsky píšícího moravského prozaika a esejisty Milana Kundery.⁶

⁶ K postmoderním postupům u Milana Kundery srov. např. monografie Jacek ILLG: *W kręgu powieści Milana Kundery*. Kraków: Uniwersita, 1992 a Květoslav CHVATÍK: *Svět románů Milana Kundery*. Brno: Atlantis, 1994 či sborník statí Aleš HAMAN, Vladimír NOVOTNÝ (eds.): *Hommage à Milan Kundera. Pocta Milanu Kunderovi*. Praha: Artes Liberales, 2009.

U Fukse, Hodrové či Kundery je silně přítomna tzv. středoevropská ironie. Nejde pochopitelně o nějaké středoevropské specifikum v tom smyslu, že by jinde ironie neexistovala. Intenzita prolínání kultur a duchovních proudů je však na středoevropské křižovatce zcela mimořádná. U Kundery zkoumá ironii kupř. Helena Kosková pomocí kategorie antilyrismu.⁷ Z filosofického hlediska lze uvažovat také o distanci a oslabování předmětného myšlení, jež jsou pro konstituování ironické perspektivy zásadní, jsou zde podstatnými rysy umělec-ké praxe i teoretických reflexí.

V slovenské literatuře i myšlení o literatuře je – jak již bylo výše zmíněno – fenomén postmodernismu více domovem než v literatuře české, a tak má také rozmanitější podoby. Z českého pohledu je kupř. velmi zajímavým rysem groteskní fúze vysokého a nízkého. Český čtenář dvacátého století se však zdá být pro ni lépe „vypreparován“. Ve slovenské podobě má tato fúze pro českého čtenáře zvláštní kouzlo, zatímco na Slovensku je paradoxně předmětem axiologických a literárně estetických sporů (za všechny uvedme alespoň prózy Dušana Duška).⁸

Zajímavý problém představuje fenomén heterogenity nikoli pouze autorova díla, ale též heterogenity autorova životního pocitu a s ním související struktury jeho publikační aktivity. Kupř. Valér Mikula upozorňuje ve své analýze románu Štefana Moravčíka *Sedláci* (1988) na hoffmannovsko-gogolovský způsob zobrazení vesnického prabytí, na ambivalentní vztah vypravěče k fenoménu sedláctví, ale především na rozporuplnost Moravčíkova postmoderního životního pocitu: na jedné straně umělecké (románové) konstituování paralelního světa, z něhož se smíchem pozoruje úpadek oficiálního světa, na druhé straně pak snahu o vytváření Dějin v textech publicistických.⁹

Ironie (a zejména sebeironie), intertextualita, palimpsest, metatextovost a další poetologické charakteristiky postmodernistického literárního textu mají ve středoevropském prostředí velmi hluboké kořeny. Čtyři podoby postmoderní prózy, o nichž píše Tibor Žilka (latinskoamerická, severoamerická, západoevropská a východoevropská)¹⁰ není sice nutno rozšiřovat o pojem středoevropského postmodernismu, nicméně o existenci čehosi středoevropského (a v mnoha ohledech i dosti paradoxního) snad lze oprávněně uvažovat.

⁷ Helena KOSKOVÁ: *Hledání ztracené generace*. Jinočany: H&H, 1996, zejm. na str. 98–103.

⁸ Srov. např. Stanislava REPAR: *Ohnisko řeči alebo mlčenlivá hlávka horizontu*. Bratislava: Kalligram, 2007, zejm. str. 173–188.

⁹ Valér MIKULA: Postmoderné vyústenie (Š. Moravčík: Sedláci). In: Týž: *Od baroka k postmoderne*. Levice: Koloman Kertész Bagala – Vydavateľstvo L.C.A., 1997, s. 115–120, zde s. 118–119.

¹⁰ Tibor ŽILKA: *Text a posttext. Cestami poetiky a estetiky k postmoderne*. Nitra: VŠP – Fakulta humanitných vied, 1995, s. 92 n.

Literatura

- BARNER, Wilfried (Hg.): *Geschichte der deutschen Literatur von 1945 bis zur Gegenwart*. 2. Auflage. München: C.H. Beck 2006.
- HAMAN, Aleš; NOVOTNÝ, Vladimír (eds.): *Hommage à Milan Kundera. Pocta Milanu Kunderovi*. Praha: Artes Liberales, 2009.
- CHVATÍK, Květoslav: *Svět románů Milana Kundery*. Brno: Atlantis, 1994.
- ILLG, Jacek: *W kręgu powieści Milana Kundery*. Kraków: Universitas, 1992.
- KOSKOVÁ, Helena: *Hledání ztracené generace*. Jinočany: H&H, 1996.
- LYOTARD, Jean-François: *La condition postmoderne*. Paris: Minuit, 1979.
- LYOTARD, Jean-François: *O postmodernismu*. (Přeložil Jiří Pechar). Praha: Filosofický ústav Akademie věd ČR, 1993.
- REPAR, Stanislava: *Ohnisko řeči alebo mlčanlivá hĺbka horizontu*. Bratislava: Kalligram, 2007.
- RUSTERHOLZ, Peter; SOLBACH, Andreas (Hrsg.): *Schweizer Literaturgeschichte*. Stuttgart – Weimar: Metzler, 2007.
- SCHNELL, Ralf: *Geschichte der deutschsprachigen Literatur seit 1945*. 2. Auflage. Stuttgart – Weimar, 2003.
- ŠABÍK, Vincent: Regenerácia poézie v období postmoderny. In: *Textové podoby postmoderny. Vi-zuálna poézia, próza, dráma*. Nitra: VŠP – Fakulta humanitných vied, 1996, s. 71–88.
- ZEYRINGER, Klaus: *Österreichische Literatur 1945-1998. Überblick – Einschnitte – Wegmarken*. Innsbruck: Haymon, 1999.
- ZIMA, Peter V.: *Moderne/Postmoderne*. Tübingen und Basel: Francke, 1997.
- ŽILKA, Tibor: *Text a posttext*. Nitra: VŠP – Fakulta humanitných vied, 1995.